

«ПРАВО НА ОПІР УЗУРПАЦІЇ ВЛАДИ» У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ

М. О. Паламарчук

Однією з основних внутрішньополітичних загроз національної безпеки України є потенційно не виключена узурпація влади, отриманої демократичним шляхом. Закон України «Про основи національної безпеки України» у ст. 7 визначає її як «порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів України, прав і свобод людини і громадянина, в тому числі при проведенні виборчих кампаній, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконанням законів України» [1]. Сучасні політичні системи демократичних країн містять широкий спектр механізмів впливу суспільства на суб'єктів, що намагаються узурпувати владу. І право на опір узурпації влади можна розглядати як певну основу, що сприяє їх ефективності. Відповідна можливість як така є потужним чинником тиску, що впливає на поведінку політичних еліт.

Право на опір узурпації влади розглядалося науковцями переважно у конституційно-правовому аспекті. Так, В. Ф. Погорілко серед форм безпосереднього здійснення влади народу називає «виняткові форми — революції, повстання, громадянські війни, національно-визвольні рухи, політичні страйки, протести, акції громадянської непокори, голодування, пікетування тощо» [2, 30]. О. Г. Мучник розглядає право на опір узурпації влади як елемент системи інших конституційних прав, а також визначає його як альтернативу судовому захисту прав людини, коли останній спосіб стає неефективним [3, 111—113].

Водночас ефективність дослідження права на опір узурпації влади методами правознавства обмежується низкою особливостей цього суспільного явища. Насамперед право на опір тиранії є природним (у розумінні органічної і невід'ємної належності, властивості людини та людської спільноти) і, як таке, не залежить від його формально юридичного закріплення. Якщо ж навіть подібна норма закріплена у конституції країни, вона може розглядатися лише як декларація. Норми, що закріплюють право на опір у принципі не можуть застосо-

уватися для регулювання суспільних відносин, оскільки можуть бути використані лише за виняткових умов, коли суспільно-політична ситуація вийшла за межі правового поля.

Тому метою статті є дослідження права на опір узурпації влади у ширшому контексті, шляхом аналізу його місця та значення для функціонування політичної системи країни.

Правомірність використання сили проти тиранії обґрунтовувалася ще до широкого розповсюдження ідей народоправства, а пізніше стала складовою теорії суспільного договору [4, 342—345]. Логічним наслідком проголошення народу сувереном є також визнання можливості його самостійно обирати способи, якими він забезпечує свою владу, зокрема пов'язані із застосуванням насильства. Незважаючи на те, що використання подібних засобів характерне для попередніх історичних періодів, не можна стверджувати, що право на опір узурпації влади у політичному сенсі є реліктом минулого.

Зі збройними конфліктами була пов'язана реалізація права на самовизначення багатьох народів, які зазнавали національного поневолення, а повстання, політичні страйки ознаменували перехід до демократичних форм правління у деяких країнах Східної Європи. Застосування сили іноді залишається єдиним аргументом, котрий може вплинути на суб'єктів, які узурпували владу.

Однак сама природа масового застосування насильства не дає можливості розглядати його з погляду нормального політичного процесу. Воно пов'язане з найгрубішим нав'язуванням інтересів одних суб'єктів іншим. Побічні наслідки таких конфліктів — людські та матеріальні втрати, дезінтеграція політичної та економічної системи — роблять ці

Паламарчук Максим Олександрович — кандидат політичних наук, державний експерт Апарату Ради національної безпеки і оборони України

засоби вирішення політичних суперечностей вкрай небажаними.

Силове протистояння досить часто не вирішує, а лише заганає вглиб певні суперечності, неможливість мирного розв'язання яких і стала його причиною. Відтак, вони становитимуть загрозу національній безпеці. Крім того, не завжди переможцем у відповідному протистоянні виявляються сили, які можна розглядати як демократичні. Наявність військової переваги в узурпаторів влади чи зовнішнє втручання досить часто призводить до поразки саме тих сил, які підтримує більшість.

Іншим особливо небезпечним для суспільства сценарієм розвитку конфлікту є відносна рівність сил його учасників, що робить протистояння хронічним. Такий стан характерний для конфліктів, сторонами якого є окремі етнічні або культурні сегменти єдиного соціуму (ситуація у Лівані). Другим варіантом розвитку ситуації за умов, коли учасники конфлікту мають переваги на певній території, можуть бути дезінтеграційні процеси (Кіпр, «невизнані держави» Кавказу, Придністров'я).

Проте можливість використання насилля у внутрішній політиці може розглядатися як певний структуруючий елемент, що задає певні параметри системі функціонування політичних інститутів.

З одного боку, можливість підкріплення примусом рішень держави (як зазначає А. Колмієць, вона «постає символом можливого застосування сили» [5, 48]), робить цю структуру основою сучасної політичної системи. З другого, якщо державний примус втрачає легітимність (через усвідомлення загалом факту зловживання владою), реальною стає можливість насильницької реакції на нього. Саме необхідність виключення широкого застосування насильства у політичному процесі, за ускладнення економічних та соціальних систем суспільства, обумовило тренд розвитку модерної держави.

Потреба у легітимізації політичної влади за умов десакралізації традиційних владних інститутів призвела до визнання верховенства народу. «Бюрократичні» чи «поліцейські» держави, що прагнули досягти стану, за якого «зверху» забезпечується створення умов, прийнятних для широких верств населення, а групи, що намагаються кинути виклик правлячим колам, суворо придушуються, загалом поступилися місцем демократіям чи режимам, які під них мімікують.

Та реальне верховенство народу у політичній системі неможливе без наявності достатньо ефективних засобів його впливу на інших учасників політичних відносин, особливо тих, кому він делегував владу. Так, К. Поппер зазначає, що народ не здатний до самоуправління, його влада обмежується лише можливістю впливати на існуючі інститути та осіб, яким належить реальна влада, загрожуючи їм поваленням [6, 145].

Діяльність чи рішення, що знайшли підтримку народу, мають через дію демократичних механізмів приносити політичні преференції відповідним суб'єктам. І навпаки — несхвалення народом дій чи рішень окремих учасників політичного процесу повинно мати несприятливі для них наслідки. Основним засобом стимулювання, відповідно, є можливість народу ухвалювати рішення, сприятливі для тих чи інших учасників та (або) делегувати їм владу, тоді як основним методом впливу на дії суб'єктів, які не задовольняють загал, є застосування до них політичної відповідальності.

Водночас просте усунення від влади (у чому власне й полягає політична відповідальність) не здатне повною мірою змусити осіб чи групи, які отримали владу, відмовитись від її узурпації, оскільки можливі вигоди можуть значно переважити такий ризик. За сучасної консолідованої демократії досить ефективним запобіжником від узурпації публічної влади певними особами та організаціями є можливість бути підданим судовому переслідуванню.

Проте, коли демократія у країні не є консолідованою, принцип верховенства права не дотримується, а застосування відповідальності за правопорушення є вибірковим, превентивна функція правової системи не здатна спрацювати належною мірою. За таких умов власне політичний шлях — позбавлення узурпаторів влади через вибори — тим не менш дає їм можливість отримати користь від власних дій, насамперед економічну, особливо тоді, коли переможці мають аналогічні наміри щодо використання отриманих повноважень.

Окрім того, контроль над ЗМІ та державним апаратом, одержаний внаслідок узурпації влади, дає можливість сфальсифікувати вибори, пролонгувати часне перебування при владі. Механізми, що забезпечують самозахист демократії, можуть бути досить ефективними лише за наявності сильних інститутів та належної політичної культури як еліт, так і широких верств населення. Як правило, такі умови відсутні у країнах, де відбувається трансформація суспільного ладу. Протидія спробам узурпації влади у таких країнах може здійснюватися через відповідні вияви суспільного протесту — демонстрації, мітинги, пікети-

вання. Їх учасники не лише демонструють певну позицію, а й власну кількість і рішучість. Коли в акціях протесту бере участь значна кількість учасників, демонструється наявність потужної опозиції до існуючого режиму.

Очевидно, що не кожен, хто вийшов на антиурядову демонстрацію, готовий вдатися до радикальніших кроків. Проте не можна недооцінювати ефект психологічного тиску від усвідомлення представниками влади можливості переростання акцій протесту у насильницькі форми. Відповідно, ігнорування владою потужних протестів може призвести до зростання кількості протестуючих та деморалізації поліцейських сил (події осені 1993 р. у Москві). З другого боку, наказ на невмотивоване застосування сили, особливо застосування зброї, виставляє владу агресором, до того ж, не завжди гарантує успіх операції. Як зазначає американський дослідник Т. Гарр, «головний удар режиму припадає на власних громадян, з ризиком їх наступного відчуження, якщо тиск здійснюватиметься непослідовно та грубо» [7, 307]

Слід зазначити, що політичне становище осіб, які узурпували владу, погіршиться у будь-якому разі. Перемога у протистоянні опонентів ставить під загрозу не лише їх політичне майбутнє, а часто і фізичне існування. Навіть за успішного у військовому розумінні застосування режимом сили практично завжди це є політичною поразкою. Насамперед зростає залежність режиму від силової компоненти і, відповідно, ризик бути усунутим внаслідок військового перевороту. Неминучі обмеження прав і свобод, запроваджені для уникнення повторення виступів населення, негативно впливають на розвиток економіки країни.

Навіть якщо правлячі кола подолають відповідні внутрішні виклики, не слід забувати про негативні міжнародні наслідки. Показовим щодо цього є приклад Узбекистану, зовнішньополітична стратегія якого була вимушено скоригована після подій в Андижані у травні 2005 р.

Опозиційні сили також мають серйозні стимули уникати застосування насильства (загроза репресій з боку державних органів, суспільна ізоляція через неприйняття таких методів широкими верствами населення тощо). Як правило, опозиціонери не мають спеціально підготовлених сил, здатних на рівних протистояти державним військовим та поліцейським формуванням, а у разі затяжного конфлікту неминуче вдаватимуться до тактики партизанських дій, які супротивники зможуть кваліфікувати як «терористичні». Попри те, що тероризм іноді розглядають як «зброю поневоле-

них» [8, 57], зайве говорити про його неприйнятність для світової спільноти.

Отже, і правлячі кола, і опозиція мають достатні стимули до переговорів. Необхідність взаємних поступок значно підвищує ймовірність загальної демократизації політичної системи. Але, як довів політичний досвід окремих країн СНД, зокрема Киргизстану, незворотність демократичних змін має бути забезпечена не самим переходом влади, а запровадженням обов'язкових для конкуруючих еліт «правил гри» та посиленням інституцій, що роблять політично не вигідним їх порушення (незалежна судова система та ЗМІ, деполітизована та ефективна державна служба, чіткі та прозорі процедури ухвалення важливих політичних рішень тощо).

Опір узурпації влади може бути також індивідуальний чи принаймні неорганізований. Однак вияви такого опору (через вразливість від тиску поліцейських органів) найчастіше мають пасивний характер. Окрім того, їх політичний ефект, як правило, безпосередньо залежить від розповсюдженості подібних виявів. Відповідна тема потребує подальших досліджень.

Висновки

Таким чином, право на опір узурпації влади може розглядатися як певна основа, на яку спираються політичні механізми «самозахисту» демократії, що забезпечують стабільність демократичного устрою. Враховуючи, що відповідне право іманентне будь-якому суспільству, можливість його використання є також чинником демократизації авторитарних суспільств, забезпечуючи ефективність внутрішнього тиску на правлячі режими, спонукаючи їх до переговорів з опозицією.

За умов так званих «напівдемократій» (semi-democracies), до яких, зокрема, можна віднести Грузію, Сербію, Україну, масові ненасильницькі акції протесту забезпечили зміну влади через механізм виборів. Масовість акцій, низька легітимність влади та, як наслідок, неготовність її застосувати силу дає можливість розглядати їх як «повстання без насильства».

Водночас ненасильницькі акції протесту в Україні 2004 р., попри успішне забезпечення реалізації волевиявлення народу під час президентських виборів, загалом не призвели до кардинальної зміни політичного процесу. Інституційна слабкість демократичних механізмів, низька легітимність політичного класу, а головне — неефективність судової системи як засобу захисту прав пересічних громадян створюють істотну загрозу можливості масового використання насильства в країні.

Джерела

1. Закон України «Про основи національної безпеки України». Верховна Рада України. Офіційний веб сайт. — <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>
2. *Погорілко В. Ф.* Основні засади теорії безпосередньої демократії // Право України. — 2001. — № 8. — С. 26 — 32.
3. *Мучник А. Г.* Коментарий к Конституции Украины. Книга первая. — К.: Парламентське видавництво, 2003. — 399 с.
4. *Себайн Д. Г., Торсон Т. Л.* Історія політичної думки: пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
5. *Коломієць А.* Концептуальні підходи до визначення категорії «політичне насильство» // Політичний менеджмент. — 2008. — № 1. — С. 47—56.
6. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги: пер. з англ. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — 444 с.
7. *Гарр Т. Р.* Почему люди бунтуют: пер. с англ. — СПб.: Питер, 2005. — 461 с.
8. *Боброва А.* Основні форми сучасного політичного насилля — К.: Юрінком інтер, 2005. — 141 с.